

Grammatikalizálódott kopula és prenominális módosítók a magyarban

Hegedűs Veronika

MTA Nyelvtudományi Intézet

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.
2016.04.27–28

Célok

- ▶ leírni a *való* funkcióelem (pl. *Jánossal való találkozás*) grammatikalizációját; ezt követően a *levő* disztribúcióját
- ▶ átfogó képet adni a prenominális PP/adverbiális módosítók engedélyezésének szintaktikai változásairól

Háttér: pre-nominális PP-k

- ▶ A nyelvekben ritkán fordul elő, hogy egy főnév előtt prepozíciós kifejezések jelenjenek meg (Head Final Filter = fejevégűségi megszorítás)

- (1) a. *an [under the city] tunnel
egy alatt a város alagút
'egy város alatti alagút'
b. a tunnel [under the city]

- ▶ Ez még a névutós nyelvekben is ritka.

- (2) a. *a [ház mellett] erdő
b. az erdő [a ház mellett]

- ▶ Különböző stratégiák a PP-k engedélyezésére
- ▶ Fejevégűből fejkezdetű változás – változhat a módosítók sorrendje is a fejhez képest

A mai magyar rendszer

▶ *való*

- (3) a. a Péterrel való beszélgetés
b. Péter ebéd után való megérkezése

▶ *lévő/levő*

- (4) a ház előtt lévő fa

▶ *-i*

- (5) a holnap-i / szünet után-i megbeszélés

▶ továbbá: *történő, történt, szóló* stb – igenévi alakok.

- (6) a Jánosról szóló film

A történeti változás

való

- ▶ a kopulából grammatikalizálódott, az ómagyar korban már általános funkcionális elemként is működik
- ▶ fejevégű NP-ben prenominális PP-k és adverbiumok engedélyezése (Szabolcsi – Laczkó 1992, Laczkó 1995)
- ▶ az ómagyarban még a kopula folyamatos melléknévi igenévi alakja is

levő

- ▶ a középmagyar korban felváltja a *valót* a kopula folyamatos melléknévi igenévi szerepében

-i, majd igenevek

- ▶ új és terjedő elemek a középmagyarban és később
- ▶ a *való* disztribúcióját tovább változtatják

Továbbá:

- ▶ egyre több posztnominális PP jelenik meg (Simonyi 1914, Honti – H. Varga 2012)

Való nélküli prenominális PP-k

- ▶ újdonság?
- ▶ egyáltalán nem, kezdettől fogva megvannak

(7) a. viadalba ménès=nèlkül (BécsiK 24)

b. Bécsbe érkezésével (Károlyi 161., 1717)

(8) ketsegeben valo esesnek (BodK 5r)

(9) a. [kétség-be es]és

b. [Pest-re érkez]és

- ▶ ezek olyan elemek, amelyek véges mondatokban is preverbálisak lennének = igemódosítók

→ még a nominalizáció előtt az ige elé kerülnek (vö. Kertész 1914) → nincs szükség a *valóra*

Ómagyar

A középmagyar kor és később

Szórend: egy másik változás

Elemzés

Összegzés

A való disztribúciója az ómagyarban

▶ prenominális PP-k mellett

(10) mend paradisumben uolov gimilcíc-tul (HB)

(11) azon valo feeltemben (JordK 25)

(12) Mosdatlan kèzzèl ualo keener etel (MünchK 22ra)

A való disztribúciója az ómagyarban (folyt.)

▶ adverbiumokkal

(13) ekkeppen ualo Cellekodedeteth (KazK 48v)

(14) sok keppén valo toruenemet (BécsiK 192)

(15) titkon valo taneythwanya (WinkIK 114r)

▶ néha olyan helyen is, ahol ma nem kell semmi (vö. Dékány 2014)

(16) zenetlen valo felelm (BodK 1r)

A *való* eredete

- ▶ Honti – H. Varga (2012): az ugor nyelvekben általában jellemző
- ▶ Eredetileg valódi igenévi tagmondat volt, így nem meglepő az általános használata.
Az ómagyar korban már kezdettől fogva grammatikalizálódott funkciójában is jelen van.

Kopula

(17) tauol-ualo helyekben (JókK 114)

(18) az vt mellet-ualo nemÿ fakra (JókK 138)

vö.

- (19) a. a helyek távol vannak
b. a fák az út mellett vannak

Ómagyar

A középmagyar kor és később

Szórend: egy másik változás

Elemzés

Összegzés

Késői ómagyar és középmagyar

- ▶ a *levő / lévő* megjelenése és elterjedése
- ▶ a középmagyar korban általánossá válik igenévi használata

(20) Az Gondolatok kerol leuo uetkek (ThewrK)

(21) az ablakom-on lévő kis lyuk-on (Bosz. 82., 1732)

Az *-i* disztribúciója

- ▶ névutókkal a 19. században terjed

- (24) a. a' szekér mellett-i gyalogolás (Dugonics 1820)
b. a' halhatatlanok föld alatt-i palotái (Bolyai Farkas 1817)
c. az éjfél előtt-i álom (Horváth [1809]1967)
d. a pitvarajtó fölött-i kis ablakon (Kölcsey [1836] 1960)

- ▶ rag után ma néhány lexikalizálódott elemen találjuk meg

- (25) a. *a város-ban-i templom
b. *a Péter-rel-i beszélgetés

- (26) nagy-ban-i piac

Ómagyar

A középmagyar kor és később

Szórend: egy másik változás

Elemzés

Összegzés

Posztnominális PP-k

- ▶ “hátravetett határozó”
(Hámori 1954, Honti – H. Varga 2012)
 - ▶ az írásos korszak során gyakoribbá váltak (Hámori 1954)
 - ▶ van, akik szerint külső hatás ez a változás
- ▶ valójában az OV – VO változással összhangban az egyes kifejezéseken belüli szórend sem kötelezően fejképző
- ▶ az NP még mindig (ma is) gyakran fejképző, de egyes kontextusokban posztnominális vonzatok vagy határozók is megjelenhetnek
- ▶ az NP-re épülő NumP és DP is fejképző
- ▶ a posztnominális PP-k megjelenését külső tényezők befolyásolják

Posztnominális PP-k (folyt.)

(27) Hallottam az interjú-t Péter-rel.

(28) ?(?)Érdeklődtem az interjú-ról Péter-rel.

- ▶ a feldolgozás nehézsége befolyásolja a preferált szórendet

Ómagyar

A középmagyar kor és később

Szórend: egy másik változás

Elemzés

Összegzés

A *való* funkcionális elem

- ▶ Laczkó – Rákosi (2007): a mai magyarban a *való*-nak három változata van: melléknév, igenév, 'funkciószó'
A főnévi kifejezéseken belüli elem nem igenév, mert más a disztribúciója
- ▶ Az ómagyarban a *való* még a kopula igenévi alakja, de már funkciószó is
- ▶ A középmagyar korra már csak funkcióelem a releváns kontextusokban, a kopulai szerepét átveszi a *levő*

A *való* grammatikalizációja

(29) [NP [CP ... való] N]

- ▶ eredetileg a kopula igenévi alakja, mely az N előtti igenévi tagmondatok igei feje is
- ▶ módosítói fejjé grammatikalizálódott, amely az NP kiterjesztésében engedélyez módosítókat (magasabban van, mint a melléknévi módosítók, alacsonyabban, mint a kvantorok)
- ▶ az alakja nem változott meg, de már nem kopula (azaz nem igei alak)
- ▶ akkor jelenik meg, amikor egy vonzat vagy módosítói PP az N elé kerül

(30) [PP2 [DP [ModP [PP1 az-on] [Mod valo [N feelttem t_{PP1}]]]] -ben]

Az új igenévi alak

- ▶ *levő*; a *lenni* *le-* tövéből származik
- ▶ a főnév előtti igeneves tagmondatokban jelenik meg

(31) [NP [CP ... levő] N]

- ▶ A kopula gyakran grammatikalizálódik funkcionális elemmé, pl. segédigévé (vö. Lohndal 2009).
- ▶ Ugyanakkor gyakran keletkeznek kopulák névmásokból vagy névutókból (vö. Van Gelderen 2011).
- ▶ A magyar esetében nem igei funkcióelemmé grammatikalizálódott a *való*, eredeti helyét pedig a kopula más tövéből létrehozott alak vette át.

Az *-i* módosítói elem

- ▶ Kenesei (2014): *-i* egy Modifier Phrase feje az NP-n belül
- ▶ prenominális PP-k / határozók engedélyezése a feladata, de nem társulhat szuffixumokhoz (morfológiai megszorítás)
- ▶ a *való* és az *-i* valamelyest átfedésben vannak

A prenominális módosítók engedélyezése

- ▶ a fenti változások nyomán több funkcionális elem is rendelkezésre áll
- ▶ a *való* eloszlása szűkebb lett az ómagyarra jellemző általános használattal szemben
- ▶ a középmagyar kortól a *való* nem a kopula igenévi alakja, a *levő* az
- ▶ DE: kivétel a *van* mint főige → *van valahonnan*

(32) a. A fa a tó mellett van.

b. a tó mellett lévő fa

(33) a. A fa a tó mellől van.

b. a tó mellől való fa

való vs -i

- ▶ a mai magyarban a funkcionális elemek közötti választás több tényezőn múlik:
 - ▶ esemény vs nem-esemény,
 - ▶ dinamikus vs statikus nominalizáció (Laczkó 1995)
- ▶ *való* eseményjelölő (komplex esemény) főnevekkel áll; az *-i* nem eseményjelölő főnevekkel is állhat

(34) Péter ebéd után-i / *ebéd után való beszéde

(35) Péter ebéd után-i / ebéd után való felszólalása

Ómagyar

A középmagyar kor és később

Szórend: egy másik változás

Elemzés

Összegzés

Összegzés

- ▶ Felvázoltam az magyar prenominális PP-k / határozói módosítók engedélyezésében lezajlott változásokat.
- ▶ Amellett érveltem, hogy a *való* eredeti igenévi funkciójából egy módosítói fejjé grammatikalizálódott (ebben a funkcióban nem 'igenév')
- ▶ A *levő* váltotta fel folyamatos melléknévi igenévi alakként
- ▶ Az *-i* használata kibővült
- ▶ Az OV – VO változással összhangban a főnevet is követhetik a vonzatai
- ▶ Az alapszórend változása azonban nem jelenti azt, hogy eltűntek volna a prenominális PP-k; engedélyezésükre több funkcionális elem képes

Köszönöm a figyelmet!

Jelen kutatást az OTKA 112057 sz. projekt támogatja.

Hivatkozások

- Dékány É. 2014. A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. Kiss K. (szerk.), *Ómagyar generatív mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 178–239.
- Gelderen, Elly van. 2011. *The Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford: OUP.
- Hámori A. 1954. A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 50: 419–431.
- Honti L. – H. Varga M. 2012. A hátravetett határozó kialakulásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 45–57.
- Kenesei I. On a multifunctional derivational affix. *Word Structure* 7: 214239.
- Kertész M. 1914. Finnugor jelzős szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 43: 1–101.
- Laczkó T. 1995. On the status of való in adjectivalized constituents in noun phrases. In: Kenesei I. (szerk.) *Approaches to Hungarian 5*. Szeged: JATE, 125–152
- Lohndal, T. 2009. The Copula Cycle. In E. van Gelderen (szerk.) *Cyclical Change*. Amsterdam: John Benjamins. 209–242.
- Simonyi Zs. 1914. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*. Budapest: MTA
- Szabolcsi A. – Laczkó T. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai, 179–298.